

Voor het heil van Jan Soldaat

De militarisering van het Nederlandsche Rode Kruis 1867-1940

door dr. L. van Bergen

Inleiding

In een aantal dagbladen werd bij de bespreking van De zwaargewonden eerst? Het Nederlandsche Rode Kruis en het vraagstuk van oorlog en vrede 1867-1945,[1] een foto afgedrukt van een Rode Kruis-colonne, op weg naar het front op 10 mei 1940. Althans, zo luidde het onderschrift. Zoals de schrijver van een ingezonden brief in de Apeldoornse Courant echter terecht opmerkte waren op de foto geen medewerkers van het Rode Kruis te zien, maar reserve-officieren van gezondheid, personeel van de Militair Geneeskundige Dienst (MGD) dus.[2] Verwonderlijk is deze vergissing allerminst, en niet alleen omdat personeel van de MGD en het Rode Kruis beide van hetzelfde teken gebruikmaken, een teken overigens van de MGD, waarvan pas later de naar dat teken genoemde Rode Kruis-vereniging óók gebruik mocht maken. Wie in het Legermuseum de uniformen van Rode Kruis en MGD van rond 1940 bekijkt, zal onontkoombaar tot de conclusie komen dat slechts een echte kenner van legeruniformen, de verschillen zal opmerken. Het Rode Kruis-uniform heeft een - niet apart gekleurd, dus slecht zichtbaar - kruis op de knopen, en de emblemen op de kraag verschillen licht van die der medische beroepsmilitairen. De verdikking aan het eind van de kraag van een legeruniform, om de ransel op de plek te houden, is bij het Rode Kruis-tenu afwezig. Verder echter zijn zij eender gelijk eenige tweelingen.

Ook dit is allerminst verwonderlijk. Het Nederlandsche Rode Kruis (NRK) was aan het begin van de Tweede Wereldoorlog eigenlijk niet meer als een humanitaire, neutrale, non-gouvernementele organisatie te beschouwen. Het was een geheel bij de MGD ingeschakelde vereniging, die zich in de eerste plaats bekommerde om overwinning, kracht en moreel van het Nederlandse leger, en niet om het lijden van de individuele soldaat, ongeacht de zijde waaraan deze had gestreden. Ingeschakeld zijn bij een legeronderdeel betekende in de praktijk onherroepelijk gelijkenis met dat legeronderdeel. Dit beperkte zich niet tot de uniformen. Ook de Rode Kruis-colonnes - waarvan de leden in militaire dienst waren en gehoorzaamheid verschuldigd waren aan de militaire wetten – kenden hun rangen en standen, en het hoofdbestuur van het NRK bestond voor een aanzienlijk deel uit (oud-)militairen.

Deze situatie is vanzelfsprekend niet van de ene op de andere dag zo ontstaan. In Nederland is - als in alle landen van Europa - [3] sprake geweest van een geleidelijke militarisering van de nationale Rode Kruis-vereniging, deels opgelegd, deels door die vereniging zelf gewenst. Zoals de Geneefse conventies van 1906 en 1929 veel meer in het teken van de militaire noodzaak stonden dan die van 1864, en zoals vanaf de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) meer en meer militair nodeloze, maar op humanitaire gronden gebaseerde verbeteringen van de medische hulp aan gewonde soldaten, op militaire tegenstand konden rekenen,[4] zo verschoof ook in Nederland de aandacht langzaam maar zeker van het humanitaire in de richting van het militaire doel.

De internationale situatie

Toen in 1859 de Zwitserse zakenman Jean Henri Dunant bij toeval - hij was op zakenreis - de vele gewonden aanschouwde die de slag bij Solferino teweeg had gebracht, verleende hij tezamen met een handvol buurtbewoners de nodige eerste hulp. Om die hulp een permanenter karakter te geven, stelde hij in het verslag van zijn belevenissen, *Un souvenir de Solferino*, voor, om in alle landen vrijwillige hulpverenigingen te stichten die in tijd van oorlog de MGD te hulp konden komen, indien de officiële dienst het werk zelf niet aankon. In navolging van het Internationale Comité te Genève, dat als een soort intermediair zou gaan optreden, ontstonden inderdaad al snel enige nationale verenigingen. Met name diverse Duitse staten, zoals Pruisen en Saksen, waren enthousiast.

Nu ontstond in ongeveer dezelfde periode ook de zogenaamde oorlogsbeweging, als tegenhanger van de toentertijd redelijk populaire vredesbeweging. Op basis van een geheel eigen interpretatie van de evolutie-theorie van Charles Darwin, zag zij oorlog niet als een ramp, ziekte of misdaad, maar als de natuurlijke staat van de mensheid, als de motor van de samenleving. Oorlog haalde de sterke karaktertrekken van de mens naar boven en zorgde ervoor dat de zwakken stierven en de sterken overleefden. De Duitse generaal Von Moltke schreef: *Eeuwige vrede is een droom, en niet eens een mooie*.^[5] Mede doordat de Rode Kruisbeweging veel propaganda maakte voor haar streven onder adellijke en militaire hoogwaardigheidsbekleders, omdat hun steun onontbeerlijk zou zijn voor het succes van de beweging, kreeg het bellicisme niet alleen veel invloed in de kazernes, maar ook op de burelen van het humanitaire Rode Kruis. Ook in Nederland.

De oprichting van het NRK

Van belang in dit verband is reeds de oprichting van het NRK in 1867, vier jaar na Dunants Internationaal Comité. Niet door particulier initiatief, zoals elders, maar door een Koninklijk Besluit (KB) van Willem III, na influistering door minister van oorlog J.A. van den Bosch, kwam het tot stand. De leden van het hoofdbestuur - tot 1917 officieel hoofdcmité geheten - werden benoemd door de Kroon. Hierdoor bestond van meet af aan een sterke band met de overheid, meer specifiek: met de ministeries van oorlog en marine. Nu stond koning Willem III om van alles bekend, maar medeleven met het lot van gewonde onderdanen hoorde daar niet bij. Dat de koning andere dan humanitaire redenen had om een Nederlandse Rode Kruisvereniging in het leven te roepen, spreekt dan ook voor zich. Door hulp aan zieke en gewonde militairen zouden de sterkte en het moreel van de strijdmacht op peil blijven. Verzorging der gewonden was in het belang van het leger. Door daarbij een groot deel van deze hulp aan een organisatie van vrijwilligers, in plaats van in zijn geheel aan de officiële MGD over te laten, werd geld bespaard dat weer in andere legeronderdelen kon worden gestoken.^[6] Dit was precies de reden waarom bijvoorbeeld iemand als Florence Nightingale, vaak de voorloopster van het Rode Kruis genoemd, tegenstandster van de oprichting van Rode Kruis-comités was. Zij vreesde dat wanneer de hulp niet geheel en al bij de staat zou liggen, oorlogen alleen maar gemakkelijker verklaard zouden worden en bloediger van karakter zouden zijn.^[7]

Koning Willem III zag voor het Rode Kruis dezelfde taak weggelegd als voor de MGD. Het *Eripiendo victoriae prosum* (Door te helpen werk ik mee aan de overwinning) gold ook voor de in principe neutrale en a-politieke nationale Rode Kruisvereniging. Hierin stond hij niet alleen. Ook iemand als de militair geneeskundige C. de Mooy, uitvinder van allerlei geneeskundige hulpmiddelen zoals de in het Legermuseum te bewonderen raderbaar, was van mening dat in een oorlog waarbij het vaderland betrokken was, alle gevoelens van menslievendheid en neutraliteit opzijgezet dienden te worden. Daar gold voor allen dezelfde plicht: gehoorzaamheid aan het militair bevel teneinde de overwinning te behalen.^[8] Sterker: het was de eerste voorzitter J. Bosscha die met zijn onderscheid tussen de militaire MGD en het bovenal humanitaire Rode Kruis, vrij alleen stond.^[9]

Toch zou het tot 1895 duren voordat van officiële toenadering tot het leger sprake was. In het KB van 1867 stond vermeld dat 'tijdens de oorlog' hulp 'naast' en overleg met de MGD geboden was. Ondanks dat veel Rode Kruis-medewerkers op een nauwere en reeds in vreedstijd tot stand gekomen relatie aandrongen, en ondanks dat de meeste hoofdbestuursleden hier ook voor voelden, veranderde er weinig. De woorden van 1867 stonden in een Koninklijk Besluit en de woorden van een Koninklijk Besluit waren heilig. Toen echter in 1895 de officiële naam 'Vereeniging tot hulp aan zieke en gewonde soldaten in tijd van oorlog' veranderd zou worden in de naam waaronder de vereniging bekend stond, het Rode Kruis, was een aanpassing van het Koninklijk Besluit onontkoombaar. Waarom dan niet ook enkele andere regels bijgesteld? Op aandringen van de legerleiding werd permanent overleg met de MGD geregeld. De hoogste medici van die dienst - inspecteurs geheten - kregen ambtshalve zitting in het hoofdbestuur. Door middel van de in het begin van deze eeuw opgezette transportcolonnen werden oefeningen samen met de MGD aangevat. Spoedig zou ook de term 'naast' worden veranderd in 'onder', een verandering waarop het lid van het Rode Kruis Amsterdam, de voormalige officier van gezondheid M.W.C. Gori, al in de jaren zeventig van de negentiende eeuw had aangedrongen.[10]

Verdere toenadering tot de MGD

W.J. Vervloet, secretaris van het hoofdbestuur rond de eeuwwisseling, beval aan dat de MGD hulp zou verlenen op en in de directe omgeving van het slagveld, en dat het Rode Kruis daarachter de hulp zou overnemen. Tijdens de lezing waarin hij zijn plannen hieromtrent uiteenzette, sprak hij weliswaar over samenwérking, meer desgevraagd gaf hij toe dat samensmélting eigenlijk een veel betere term zou zijn. Hem stonden geen twee afzonderlijke organisaties voor ogen. De hulp aan de gewonde Nederlandse soldaat moest in ongedeelde handen zijn.[11] Dit alles had tot gevolg dat voorzitter K.J.G. van Hardenbroek van Bergambacht in een rede in 1907, ter gelegenheid van het veertig jarig bestaan, precies datgene tot positieve eigenschap van het NRK bestempelde, wat Bosscha in 1867 als het kenmerk van de juist daarom van het Rode Kruis te onderscheiden MGD had gezien. In ieder geval in een oorlog waarbij Nederland betrokken was werkte het NRK, evenals de MGD, ten gunste van de validiteit van de gehele strijdkracht.[12] Een discrepantie tussen dit werk en het humanitaire uitgangspunt van het Rode Kruis werd waarschijnlijk niet gezien. Zoals officier van gezondheid J.A. Romeyn schreef: 'Het tijdelijk en blijvend lijden van de gewonden in den oorlog, althans van de eigen partij, te verzachten is een humanitair streven'.[13] Het was dan ook in die tijd dat het NRK aan 'vredeswerk' ging doen, werk in tijd van vrede. Ook hier had het KB van 1867 in de weg gestaan van de vervulling van een aloude wens van de afdelingen - tot 1917 comités genoemd. Dat KB sprak immers alleen van werk in tijd van oorlog. Slechts voorbereiding in zeer strikte zin op dat werk, was in tijd van vrede toegestaan, zoals de opleiding van verpleegkundigen en het verzamelen van materiaal. Wel werd langzaam maar zeker de plaatselijke afdelingen wat meer speelruimte gegund, maar werk in tijd van vrede door de vereniging als geheel, onder leiding van het hoofdbestuur, bleef uit den boze. Pas toen doordrong dat zonder dat werk, en bij gebrek aan oorlog, de vereniging onzichtbaar bleef en daardoor aan populariteit inboette, werd het vredeswerk aangevat. De achterliggende reden was dan ook niet de overtuiging dat het Rode Kruiswerk niet aan burgerslachtoffers van rampen in vreedstijd voorbij mocht gaan, maar het besef dat zonder dit werk de vereniging niet groot genoeg, niet kapitaalkrchtig genoeg en niet geoefend genoeg zou zijn om de in oorlogstijd wachtende taak uit te kunnen voeren. Het vredeswerk stond met andere woorden niet op zichzelf, maar geheel en al in het teken van de oorlogstaak. Welk werk de afdelingen en het bestuur in vredesdagen ook uitvoerden, het stond en moest staan in het teken van de taak in tijd van oorlog, niet alleen volgens het hoofdbestuur, ook volgens het leeuwedeel der afdelingen. Het woord 'vredeswerk' omvatte dan ook simpelweg alles wat in tijd van vrede

werd aangevat, van hulp bij rampen tot oefeningen met de MGD. Niet de aard, maar de tijd - oorlog of vrede - bepaalde welk stempel op het uit te voeren werk werd gedrukt. [14] Deze tendens is zoals gezegd ook in de Geneefse conventie van 1906 terug te vinden. Het humanitaire element werd daarin verdrongen door de militaire noodzaak. Deze conventie had tot gevolg dat ook bij het NRK wederom het een en ander officieel diende te veranderen. Er werd een oorlogsfonds à f 100.000,- ingesteld, enkel en alleen aan te breken indien Nederland bij een oorlog betrokken raakte.[15] De verstrengeling van Rode Kruis en leger werd hechter door het toevoegen van Rode Kruis-gedelegeerden aan de verschillende leger-staven, alwaar zij onder bevel van de daar benoemde militair-geneeskundige, leiding moesten geven aan de 'vrijwillige ziekenverpleging voor de Weermacht'. [16] Voor alle bij het leger aangestelde gedelegeerden - commissarissen genoemd -, gold dat zij zoveel als maar mogelijk tegemoet dienden te komen aan de wensen van de boven hen staande officieren van gezondheid. Het moesten daarbij, of beter: daarom, mensen zijn die, voor zover zelf geen (oud-)militair, in ieder geval 'oog en oor' hadden 'voor de belangen van Roode Kruis en militaire actie beide'. [17]

Prins Hendrik, die van 1909 tot zijn dood in 1934 de voorzittershamer hanteerde, opperde toen deze bepalingen kort na zijn aantreden werden vastgesteld, dat alleen rangen en distinctieven nog ontbraken. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog zou hij zijn zin krijgen. Zo werd bijvoorbeeld de hoofdcommissaris van het NRK (de gedelegeerde bij de staf van de opperbevelhebber van de land- en zeemacht) automatisch tot kolonel benoemd, voor zover hij dat niet al was natuurlijk. [18]

Tien jaren later volgde de groetplicht. Het Rode Kruis-personeel met een militaire rang moest worden gegroet door militaire minderen. Omgekeerd moesten had echter op zijn beurt weer tot gevolg dat een flink aantal mensen lid werd van het NRK, dat van de hiërarchische structuur van die vereniging geen weet had en er ook absoluut niet van was gediend. Na een zeer rumoerige algemene vergadering in 1915 werd daarom tot een reorganisatie besloten, die tot een democratischer bestuursvorm moest leiden. Niet echter democratie, maar nu ook officieel de volledige onderschikking van de vereniging aan de MGD en daarmee aan het militair opperbevel, was de belangrijkste uitkomst van die in 1917 begonnen en in 1920 voltooide reorganisatie.

Dit betekende noodzakelijkerwijs dat, zover dit niet al het geval was, de taak van het NRK meer en meer dezelfde werd als die van de MGD. Niet meer de hulp aan de individuele soldaat ongeacht het uniform dat hij droeg, maar de versterking van het gehele eigen leger kwam voorop te staan. In de volksmond wordt dit wel aangeduid met de woorden 'de lichtgewonden en de officieren eerst', terwijl een medisch-humanitaire instantie zich allereerst op de zwaargewonden zou moeten richten. Nu zijn er letterlijk genomen geen bewijzen dat inderdaad de zwaargewonden aan hun lot werden overgelaten, al wijzen enkele - fel bestreden - verklaringen daar wel op. [24] Bovendien is er een discrepantie aan te wijzen tussen het niet verplegen van zwaargewonden, en de zorg voor het moreel van de troep. Wat is er immers demoraliserender dan te weten dat je niet zult worden geholpen indien de kogel die je treft, je toevallig zwaar, in plaats van licht verwondt? Bekijkt men de woorden 'de lichtgewonden eerst' echter als een metafoor voor de militaire noodzaak, dan gaan zij zeker voor de toenmalige instelling van het Rode Kruis op.

In het reorganisatierapport werd veelvuldig en met instemming geciteerd uit een artikel uit 1916 van NRK-bestuurslid en lid van de reorganisatie-commissie, de arts J. Rotgans. In dat artikel bepleitte Rotgans ondermeer de algehele militarisering van de geneeskundige opleiding. Dit om alle medici de benodigde militaire instelling bij te brengen en om hen ertoe te bewegen in groter getale na het behalen van hun diploma (reserve-)officier van gezondheid of Rode Kruis-arts te worden. [25] Ook de reorganisatie-commissie bepleitte die militarisering, zoals meer reeds bekende denkbeelden in het rapport weer de kop opstaken,

zoals het plan van Vervloet om niet alleen onder, maar ook achter de MGD hulp te verlenen, en zoals het plan tot een verpleegplicht voor vrouwen.[26]

De reorganisatie zorgde voor een fikse uitbreiding van de taak van het Rode Kruis, dat, vanwege het militaire karakter van die taak, daarvoor subsidie van het ministerie van oorlog ontving: 10.000,- per jaar, enkel te gebruiken voor de voorbereiding van de oorlogstaak in strikte zin.[27]

Om de vrijwel geheel aanvaarde plannen zo snel mogelijk uit te kunnen voeren - voor zover die niet van door de politiek te nemen besluiten afhankelijk waren - werd van 1917 tot 1920 alle democratie opzijgeschoven. De noodtoestand werd afgekondigd en alle macht werd in handen van het dagelijks bestuur gelegd, dat onder leiding werd gesteld van H. Colijn, de vroegere minister van oorlog en latere minister-president.[28] Ook zonder deze 'valse' start echter, is het duidelijk dat de democratisering die het uitgangspunt van de reorganisatie vormde, slechts zeer gedeeltelijk werd doorgevoerd. Alleen in tijd van vrede werd inspraak door de lagere Rode Kruis-echelons geduld. Bovendien is het nog maar de vraag of een organisatie die geheel is ingesteld op hulp in oorlogstijd en in die tijd autocratisch wordt bestuurd, in vredestijd wèl democratisch kan zijn.

Het interbellum

Met de reorganisatie van 1917 was de militarisering van het NRK in feite voltooid. Het was geen humanitaire, civiele instantie meer waaraan ook militairen deelnamen, maar een militaire organisatie met een aantal niet-militaire medewerkers. Vanuit het pacifistisch gedachtegoed geredeneerd is het daardoor verre van wonderbaarlijk dat in het interbellum een deel van de Nederlandse vredesbeweging het Rode Kruis als mikpunt van acties koos.[29] Ofschoon het de in zijn ogen absurde aantijgingen verwierp, [30] trok het NRK de lijn van 1867-1917 tot 1940 door. Niet alleen kon Jan Soldaat zijn dienstplicht inderdaad bij het Rode Kruis als transportcolonnist vervullen, maar ook werd in 1922 de taak van het Rode Kruis, als gevolg van bezuinigingen op het budget van het ministerie van oorlog, die ook de MGD troffen, wederom uitgebreid. Ofschoon het bestuur in 1917 aan hen die betwijfelden of het NRK tegen de taak was opgewassen die de reorganisatie-commissie had bedacht, had toegezegd geen verdere uitbreiding te accepteren, werd ook deze nieuwe taak aanvaard. Gevolg: een nieuwe ronde in de discussie over een verpleegplicht voor de vrouw.[31]

Ongeveer tegelijkertijd, eind jaren twintig, nam het NRK het initiatief tot het oprichten van de Nationale Gascommissie, die tot doel had het verspreiden van informatie over aero-chemische oorlogvoering en het nemen van maatregelen ter bescherming van de bevolking tegen gasaanvallen. De heersende mening in die commissie - en in het NRK - was dat gas een humaan wapen was, dat tegenstanders slechts verdoofde, waardoor zij krijgsgevangen konden worden gemaakt; dat aan gruwelverhalen over gasaanvallen geen geloof mocht worden gehecht; dat het inzetten van gas - verboden in het Gasprotocol van 1925 - een militaire noodzaak kon zijn en dus dat gas een gelegitimeerd wapen was. Bovendien was voorbereiding altijd noodzakelijk. Het was immers niet zeker of andere landen zich wèl aan het verdrag van 1925 zouden houden.[32]

In 1933 werd de vraag van de MGD of het NRK bereid en in staat was de algehele verzorging van zieken en gewonden in de evacuatiegebieden op zich te nemen, positief beantwoord, ofschoon bij de woorden 'in staat' de nodige vraagtekens kunnen worden geplaatst. Dit leidde tot het Mobilisatierapport van 1938, waarin alleen de twee verschillende benamingen nog duidelijk maken dat de verzorging van de gewonde Nederlandse soldaat niet door één, maar door twee verenigingen werd uitgevoerd.[33] De rijkssubsidie werd in de jaren dertig tot f 17.500, opgetrokken en kwam daar in de praktijk in 1938 en 1939 respectievelijk nog met f 1250,- en f 8000,- bovenuit.[34] Het vrijwillig karakter van de transportcolonnen verdween.

Er mocht zelfs niet meer alleen in de eigen woonplaats aan de colonne-activiteiten worden deelgenomen. Alle colonnes moesten landelijk inzetbaar zijn. [35]

Deze ontwikkeling werd het Rode Kruis niet alleen opgelegd, maar werd door deze vereniging ook gewenst. Diverse aanzetten tot een verdere militarisering en een verdere afbreuk van het vrijwillige karakter van de vereniging, kwamen uit de koker van de vereniging zelf. Zo smeekte het hoofdbestuur welhaast om dwangmaatregelen en wenste het dat het dagelijks bestuur werd beschouwd als 'opgenomen in de organisatie van de Militaire Geneeskundige Dienst'. [36] Het moge duidelijk zijn dat dit laatste een theoretische wens was, een wens om de officieuze status officieel te maken. In de praktijk was aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog niet alleen het dagelijks bestuur, maar het gehele Rode Kruis opgenomen in de MGD.

NOTEN

1. Leo van Bergen, De zwaargewonden eerst? Het Nederlandsche Roode Kruis en het vraagstuk van oorlog en vrede 1867-1945 (Rotterdam 1994)
2. 'Foutieve foto', Apeldoornse Courant, 16-9-1994, opinie pagina
3. Dieter Riesenberger, Für Humanität in Krieg und Frieden. Das Internationale Rote Kreuz 1863-1977 (Göttingen, 1992) 45, 49
4. J.A. Verdoorn, Arts en Oorlog (Amsterdam, 1970) deel II, 493
5. Pierre Boissier, From Solferino to Tsushima. History of the International Committee of the Red Cross (Genève, 1985) 362
6. Handelingen van de Vereeniging tot Hulp aan Zieke en Gewonde Krijgslieden in tijd van oorlog, deel I, 89
7. bv.: Riesenberger, a.w., 17
8. C. de Mooy, 'Over het snel en doelmatig vervoer van zieken en gewonden, zoowel in tijd van vrede als in tijd van oorlog', Geneeskundig archief voor de zeemacht, 2 (1873), 134-169, 138-139
9. J. Bosscha, Het Roode Kruis (Den Haag, 1867) 25
10. M.W.C. Gori, De militaire chirurgie en de geneeskundige dienst te velde (Amsterdam, 1875) 57-60
11. W.J. Vervloet, 'Over aansluiting en samenwerking van het Nederlandsche Roode Kruis met den Militairen Geneeskundigen Dienst, in een oorlog waarbij Nederland betrokken is', Orgaan van de Vereeniging tot beoefening van de krijgswetenschap, 1905-1906, 301-335, 330-332
12. Hand., XIX, 53-54
13. 'Nederlandsche vereeniging van Roode Kruis-honden', Geneeskundige courant voor het Koninkrijk der Nederlanden, 63 (1909) 18-19, 19
14. bv.: H. van der Mandere, Het Nederlandsche Roode Kruis 1917-1920 (Amsterdam, 1920) VII; J. de Waal, Het Nederlandsche Roode Kruis. Zijne taak in oorlogs- en vreedestijd (z.p., 1910) 23
15. Hand., XX, 92
16. Hand., XX, 77-78; Instructie voor den hoofdcommissaris van het Nederlandsche Roode Kruis tijdens de mobilisatie en in tijd van oorlog (Den Haag, 1916) art. 3
17. H. van der Mandere, Het Nederlandsche Roode Kruis 1867-1917 (Amsterdam, 1917) 103, 105
18. Hand., XXIV, deel 1, 48-49; Mandere, NRK 1867-1917, 115
19. Archief hoofdbestuur NRK 1867-1945, inv. nr. 1, doos 2, hoofdtest. verg. 16-10-1925, 2-3
20. bv.: H.P. Staal, De persoonlijke dienstplicht der vrouw (Den Haag, 1908); W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, De gemeenschapsplicht der vrouw (z.p., 1912); idem, Vrouwenplicht en gemeenschapsplicht (Den Haag, 1913)
21. Hand., XXV, 70-71; J. Lucardie, 'De transportcolonnes. Kort overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de transportcolonnes van het Nederlandsche Roode Kruis', Het Nederlandsche mode kruis. Herdenkingsnummer 1867-1942 (Den Haag, 1942) 12; Mandere, Het NRK 1867-1917, 158; J.M. Molenaar, 'Het Rode Kruis in Amsterdam', Apart gepagineerde bijlage van: Maandbericht van het Rode Kruis Amsterdam, febr. 1977 - maart 1984, 30
22. [H.Ch.G.J. van der Mandere], Het Nederlandsche Roode Kruis 1867-1924 (Den Haag 1923) 7; P.J. van Munnekrede, 'De mobilisatie van de landmacht', H. Brugmans e.a., Nederland in den oorlogstijd (Amsterdam 1920) 3-47, 38; N. Bosboom, In moeilijke omstandigheden. Aug. 1914-Mei 1917 (Gorinchem 1933) 186; W.P. Wolffensperger, 'Onze Militair-Geneskundige Dienst en de vluchtelingen', Militair geneeskundig

- tijdschrift, 19 (1915) 44-50; D. Romeyn, 'Onze Militair Geneeskundige Dienst en de vluchtelingen', *Het reddingwezen in eredes- en oorlogstijd*, 4 (1915), 1-16, met name: 2; Van der Mandere, *Het NRK 1917-1920*, 44; E.A. van den Heuvel-Strasser, 'Vluchtelingenverzorging of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen 1914-1915', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 99 (1986), 184-204, 191
23. Hoofdbestuur NRK 1867-1945, inv. nr. 1, doos 2, buitengew. verg. 1-10-1914
 24. zie bv.: D. Romeyn, 'Welke gewonden moeten aan ons front het eerst in veiligheid gebracht worden?', *Het reddingwezen*, 7 (1918), 33-37; Hoofdbestuur NRK 1867-1945, inv. nr. 1, doos 3, hoofdst. verg. 20-11-1931, 4-6
 25. J. Rotgans, 'De militair geneeskundige dienst', *Algemeen handelsblad*, 31-1-1916, avondblad, 2e blad, 1
 26. Rapport van de commissie voor de reorganisatie van de Vereeniging 'Het Nederlandsche Roode Kruis', (Den Haag, 1917) 31-32, 37-38, 41-42
 27. J. Kooiman, *De Nederlandse strijdmacht en bare mobilisatie* (Purmerend, z.j. [±1920]) 393; *Herinneringen van jhr. mr. B.C. de Jonge*, (Groningen, 1968) 29-30; *Hand.*, 14-6-1928, 76, 79; KB 28-3-1925, art. 22
 28. Kooiman, a.w., 393
 29. bv.: Dirk Boer, *De waarheid over het Roode Kruis*, (z.p., z.j. [1931]); idem, 'De Roode Kruis-collecte in werkelijkheid een straatbedelarij van het Nederlandsche militarisme', *Vredesstrijd*, 3, nr. 17 (17-9-1931) 173-175
 30. bv.: G. van Slooten Azn., 'Pacifistische bezwaren tegen het Roode Kruis', *Haagsch maandblad*, 8, nr. 8 (aug. 1931), 111-117
 31. G. van Slooten Azn., 'Aan den Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging', *Tijdschrift voor ziekenverpleging*, 37 (1927) 103-106
 32. zie bv.: J.C. Diehl, 'Een en ander over chemische strijdmiddelen', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 1926, II, 1002-1009; 'De humane gasoorlog', *Oorlog of vrede*, 4-4-1931 (proefnummer), 10
 33. Mobilisatierapport voor de vereeniging Het Nederlandsche Roode Kruis (Den Haag, 1938) (ongep. man.)
 34. *Hand.*, 10-6-1938, 89; *Hand.*, 7-7-1939, 108
 35. Historisch archief NRK, ordner 4, reorganisatie NRK
 36. Archief Ministerie van Oorlog/Defensie, 6-2-1939, II, X-130